

Spanningen in de samenleving & de rol van het bedrijfsleven

Eerste discussiestuk

1. Inleiding

Wereldwijd zijn er spanningen in de samenleving: een sterke opkomst van populistische bewegingen en de bijbehorende politieke versplintering, die we ook in Nederland zien. Van Italië en Frankrijk tot de Angelsaksische wereld met Brexit en Trump. Overal zijn vergelijkbare en verontrustende patronen zichtbaar. Die spanningen kennen vele oorzaken (die per land kunnen verschillen), maar ook grotendeels met elkaar gemeen hebben dat zij vaak de naweeën zijn van de diepe financiële recessie en de gevolgen van voortgaande globalisering en snelle technologische ontwikkelingen. Weliswaar lijken dat vooral economische motieven, maar daarachter gaat een grote en diepgaande behoefte aan erkenning van onze identiteit en menselijke waardigheid schuil.¹ Mensen willen en moeten het idee hebben dat zij ertoe doen.

In deze notitie zoomen we in op de (wereldwijde) oorzaken, de specifieke situatie in Nederland en wat de rol van het bedrijfsleven *kan* en *moet* zijn: hoe we kunnen komen tot een proces waarin het bedrijfsleven zijn rol pakt om hier wat aan te doen. Want één ding is duidelijk. De wereld, zoals we die sinds de jaren negentig kenden, is drastisch in beweging. Dit vraagt vergaande aanpassingen en maatregelen van overheid én bedrijfsleven om mensen nieuwe zekerheden te verschaffen. Anders verliezen we simpelweg de *licence to operate*. De tijd vraagt om een nieuw (sociaal) contract van bedrijven met de samenleving.

De opbouw is als volgt. Eerst bespreken we de achterliggende analyse van wat zich wereldwijd afspeelt en wat daarin de rol van het bedrijfsleven is (paragraaf 2). Dan Nederland (paragraaf 3). We sluiten af (paragraaf 4) met een aanzet voor de discussie: wat kunnen we eraan doen qua acties (vooral als bedrijfsleven).

2. De analyse: ‘wereldwijde spanningen door megatrends’ en rol bedrijfsleven

Figuur 1 vat de spanningen die we wereldwijd in westerse economieën zien samen. Globalisering, de grote technologische ontwikkelingen en migratie brengen ons in een ander tijdperk. Ze zorgen voor fundamentele veranderingen in de manier waarop we leven, werken, produceren en consumeren en met elkaar omgaan, in de nieuwsgaring en nieuwsverspreiding. Ook leiden zij tot nieuwe winnaar en verliezers en bijbehorende verdelingsvraagstukken. Het zijn dus niet zo zeer de megatrends zelf die spanningen veroorzaken (zo is technologie van alle tijden), maar de soms ontwrichtende, disruptieve of herverdelende effecten van deze megatrends die de drivers zijn van spanningen in de samenleving. Dat geldt ook voor migratie, omdat mensen van verschillende achtergrond naast elkaar leven en doordat delen van de autochtone bevolking het gevoel hebben dat zij slachtoffer worden, die met hun eigen problemen niet meer worden gezien of erkend. Megatrends vallen bovendien niet als manna uit de hemel: het bedrijfsleven wordt als medeplichtig gezien van deze disruptieve en ontwrichtende ontwikkelingen.

Bij het einde van de Koude Oorlog dachten we nog dat de westerse liberale democratie en markteconomie zich zou verspreiden over de hele wereld en ICT ons de nieuwe economie zou brengen. Na de economische recessie van 2000/2001 (uiteenspatten *internet-bubbel*) en de

¹ Francis Fukuyama, 2018, *Identity*.

beleidsreacties daarop werden we geconfronteerd met de financiële en economische crisis van 2008. Als gevolg van economische onzekerheid, maar ook migratie en zorgen over identiteit en de nasleep van de economische crisis lijken mensen steeds gevoeliger voor one-issue partijen en andere populistische bewegingen. Wereldwijd zien we dit met Trump, Brexit, Orban, Erdogan, de opkomst van de AFD in Duitsland, Marine le Pen in Frankrijk en de vijfsterrenbeweging en Lega Nord in Italië.

Figuur 1 Wereldwijde megatrends leiden overal tot spanningen in de samenleving

Naast de effecten van megatrends is dus een gemeenschappelijke factor voor maatschappelijk ongenoegen ook de indirecte (en langdurige) gevolgen van de financiële recessie na 2008. Dat zijn niet alleen de directe economische gevolgen, maar heeft ook zijn weerslag op de politiek. Juist in tijden dat het economisch niet goed gaat, worden verdelingsvraagstukken en spanningen tussen rijk en arm groter, hetgeen ook op de verkiezingsmarkt zijn weerslag heeft. Uit een analyse van de financiële crises in de afgelopen 140 jaar (in 20 landen en 800 landelijke verkiezingen) blijkt dat ná een crisis regerende partijen hun meerderheid vaker verliezen. Ook is sprake van sterke polarisatie: na een crisis neemt het aantal stemmers op extreemrechts - die veelal de schuld geven aan minderheden en buitenlanders - gemiddeld met ruim 30 procent

toe.² De economische onzekerheid na de grote recessie blijkt een belangrijke veroorzaker van de opkomst van populisme en politieke onrust in Europa.³

Erosie middenklasse VS en EU: onzekerheid

De combinatie van technologische verandering en globalisering heeft volgens diverse onderzoekers (zoals Piketty, Shafik etc.⁴) enorme winsten opgeleverd voor de rijkste 1 procent én voor de middenklasse in opkomende markten. De positie van de middenklasse in de meeste Westerse economieën is relatief verslechterd. McKinsey heeft becijferd dat tweederde van de huishoudens in 25 geavanceerde economieën tussen 2005 en 2014 een gelijkblijvend of zelfs dalend inkomen kende.⁵ De middenklasse in de EU en de VS doet het relatief slechter ten opzichte van lager en hoger opgeleide mensen. Bovendien is de inkomensmobiliteit voor mensen met lage inkomens beperkt.

De zorg van baanverlies blijft onverminderd hoog in Westerse economieën. Oorzaken zijn gelegen in meer tijdelijk werk en (zorgen over) robotisering en automatisering. Tussen de 55% en 60% van de werknemers is daar ernstig bezorgd over.⁶ Deze groepen voelen zich de verliezers van globalisering en nieuwe technologieën. Zij zien zich geconfronteerd met een magere inkomensgroei en minder zekerheden (hypotheek, contractvormen, pensioenkortingen, etc).

Over het uiteenvallen van de Amerikaanse middenklasse-samenleving in de afgelopen drie decennia is uitgebreid geschreven. Veel Amerikanen zijn hun zekerheden kwijtgeraakt en de American Dream van opwaartse mobiliteit is afgenomen. De middengroepen staan overal sociaal-economisch onder druk. Politiek en sociologisch worden deze groepen geassocieerd met stabiliteit, redelijkheid en sociale samenhang. Die komen ook onder druk te staan.

Nieuwe fase globalisering, vervalting van economische macht met geopolitiek

Het bestaande systeem van wereldhandel is onderhevig aan maatschappelijke kritiek, omdat de voordelen onvoldoende verspreiding zouden vinden onder de bevolking en de schaduwkanten niet altijd aangepakt worden.

De globalisering gaat een nieuwe fase in. Ons open, democratische maatschappijmodel - de Europese "way of life" met rechtsstaat, vrijheid, sociale markteconomie - staat onder druk door vervalting van geopolitiek en economie. De VS en China strijden om de politieke en economische zeggenschap. Ook Rusland mengt zich actief in de interne politiek van EU-lidstaten. Zij zetten het bestaande multilaterale stelsel van afspraken en samenwerking doelbewust op de helling omdat ze vinden dat het niet (meer) met hun belangen strookt.

² Manuel Funke, Morits Schularick & Christoph Trebesch, 2015, *Going to extremes: politics after financial crisis 1870-2014*, CES IFO Working paper No. 5553.

³ Zie bijv. Yann Algan, Elias Papaioannou, Sergei Guriev & Evgenia Passari, 2016, *The European trust crisis and the rise of populism*, Brookings Institution.

⁴ Zie Thomas Piketty, 2013, *Capital in de Twenty-First Century* en bijv. Minouche Shafik, 2018, 'Why Are We So Miserable When Things are Getting Better?'

⁵ McKinsey, 2016, <https://www.mckinsey.com/featured-insights/employment-and-growth/poorer-than-their-parents-a-new-perspective-on-income-inequality>

⁶ Edelman, 2019, *Edelman Trust Barometer*.

Onthechting, sociale samenhang, sociale ongelijkheid

De scheidslijnen in samenlevingen verdiepen zich. Er is sprake van een onthechting van groepen burgers van bestaande structuren. Econoom Rajan stelt dat zowel een groeiende markt als een groeiende staat de relevantie en vitaliteit van de gemeenschap of samenleving in de loop van de tijd heeft aangetast.⁷

We zien ook dat er legitieme zorgen van mensen zijn over hun samenleving, zoals grote aantallen nieuwkomers in Engeland (bijv. 1 miljoen Polen) of problemen met specifieke groepen immigranten in binnensteden, *banlieus* of van over de Middellandse Zee uit Libië en Turkije.

De instituties waarop politiek lang gebaseerd was, zoals vakbonden en kerken, zijn veel minder belangrijk geworden. Ook bedrijven, die vroeger een sterk integrerende en beschermende functie konden hebben met zaken als huisvesting en scholing, hebben nu een andere rol. Daarnaast is het vertrouwen in democratische instituten als rechtstaat en de parlementaire democratie, in universiteiten, de wetenschap, in de elite afgenomen. Instituties die al lang bestaan, die het functioneren van een maatschappij mogelijk maken, worden soms zelfs verdacht gemaakt.

Mensen vinden nieuwe gemeenschappen, vaak zijn die niet links of rechts maar anti-systeem, antipolitiek, zoals de gele hesjes in Frankrijk en de vijfsterrenbeweging in Italië. Populisten winnen volgens diverse experts terrein omdat reguliere partijen er veelal niet in geslaagd zijn om een coherente en geloofwaardige visie te schetsen voor een gemeenschappelijke identiteit, economische zekerheid en de lange termijn.

Communicatie en (sociale) media

De impact van de online revolutie is groot. In feite is sprake van een mediarevolutie of een informatierevolutie. De snelheid van verspreiding en toegankelijkheid zijn enorm toegenomen. Ook de aard van communicatie verandert: rechtstreekse communicatie zonder tussenkomst van reguliere media en journalistiek (regeren per tweet). Het risico van desinformatie neemt daarmee toe. Op internet ziet alles er hetzelfde uit, het lijkt evenveel waarde te hebben. Zoals bij buitenlandse inmenging in verkiezingen. Rusland ondersteunt individuen en politieke partijen die anti-EU zijn, door trollen in te zetten die de boodschap van deze partijen helpen verspreiden. Of om verwarring te creëren met vele versies van de waarheid, zodat niets meer aannemelijk leek.

Daarnaast speelt het gebrek aan vertrouwen. De Amerikaanse journaliste Anne Applebaum en anderen stellen dat gepolariseerde groepen alleen nog maar informatie uit hun eigen groep voor waar aan nemen. Mensen zijn het oneens met elkaar over de feiten, over wat waar is of niet. Een 'normaal' maatschappelijke debat dreigt hierdoor te verdwijnen. De rol van de vrije pers en journalistiek staat sterk onder druk. Trump heeft traditionele media niet nodig om zijn boodschap te verspreiden. En de rol van sociale media is groot en het effect van nepaccounts en bots is niet te onderschatten, zoals al herhaaldelijk is aangetoond. Eén mens kan tienduizend bots zo programmeren dat ze een nepverhaal promoten.

⁷ Raghuram Rajan, 2019, *The Third Pillar. The Revival of Community in a Polarised World*

Ondernemingen en ondernemers

Het bedrijfsleven, en zeker grote ondernemingen, wordt gezien als onderdeel van de gevestigde orde én als medeveroorzaker van megatrends die ongelijkheid en onzekerheid veroorzaken en die het systeem uithollen, bijvoorbeeld qua belastingen. Multinationals zijn door globalisering zo internationaal geworden, dat zij tot niemand (of een land) meer toebehoren of bijdragen aan identiteit, terwijl zij ook geen echte tegenkracht hebben. Bedrijven zijn zó ingericht dat om de voordelen van globalisering, technologie en migratie maximaal te kunnen benutten. Daardoor kunnen zij het gevoel of binding met de lokale samenleving kwijtraken (in het echt of alleen qua beeldvorming). De Canadese premier Justin Trudeau vatte het als volgt samen: te veel mensen betalen de prijs van de robotisering en de toegenomen internationale concurrentie. Hij legde de schuld bij bedrijven die belastingen ontwijken en recordwinsten proberen binnen te halen, terwijl ze de zekerheid voor werknemers steeds verder ondermijnen: *'We zijn in een nieuw tijdperk van zaken doen beland: je moet iets terugdoen!'*.

The International Consortium of *Investigative Journalists* heeft verschillende onderzoeken gepubliceerd (bijv. Panama Papers) waarmee het belastingontwijking door grote ondernemingen en vermogende individuen blootlegt of banden tussen politiek en grote ondernemingen of financiële sector. Ook de discussie over belastingheffing in de digitale economie speelt hierdoor heen. Zie ook wat de afschaffing van de vermogensbelasting in Frankrijk heeft gedaan. In de beeldvorming speelt ook de macht van grote bedrijven in de politieke lobby een grote rol, maar ook de marktmacht van grote ondernemingen en niet alleen techreuzen als Apple en Google, ten opzichte van consumenten en ook ondernemers in het mkb.⁸ Zie ook de rapporten van Oxfam Novib-rapport over mondiale economische ongelijkheid.

Wereldwijd is er daarnaast een groeiende behoefte aan ceo's en topondernemers die zich uitspreken over deze kwesties die raken aan hun bedrijf of de samenleving.⁹ Parallel hieraan zien we echter toenemende angst bij ceo's om dit te doen of slechts gedwongen (zie Mark Zuckerberg die in het Britse parlement en in het Amerikaanse congres moest opdraven) of in een niet breed toegankelijke setting (zoals bij het World Economic Forum in Davos). Veel medewerkers zien ondertussen de loonverschillen tussen hen en de top verder groeien.

3. De analyse: hoe zit het met Nederland?

Dit alles is zeker niet uniek voor Nederland. Nederland doet het gelukkig in veel opzichten wel beter dan andere Westerse landen, zoals met een relatief gelijkmatige inkomensverdeling, een hoge arbeidsdeelname en een nog altijd sterk pensioensysteem en goede prestaties t.a.v. onderwijs. De inkomensongelijkheid en vermogensongelijkheid (daarbij rekening houdend met pensioenen en huizen) is in vergelijking met veel andere ontwikkelde landen zeer laag en echte *banlieus* e.d. kennen we niet.

Maatschappelijk ongenoegen in Nederland

Bezorgdheid over de samenleving kan op twee manieren worden gedefinieerd. Ten eerste als maatschappelijke pessimisme: het gevoel van burgers dat hun samenleving erop achteruit gaat.

⁸ Zie J. de Loecker & J. van Eeckhout, 2017, *The rise of market power and the macroeconomic implications*, NBER Working Paper No. 23687

⁹ Weber Shandwick, 2018, *CEO Activism in 2018: The Purposeful CEO*

Ten tweede als maatschappelijk onbehagen: latente bezorgdheid onder burgers over de precaire staat van de samenleving.¹⁰

Volgens recente SCP-cijfers is circa 1 op de 6 burgers in Nederland erg pessimistisch. Hoger opgeleiden zijn een stuk optimistischer dan lager opgeleiden. Bij 1 op de 10 burgers is sprake van een gevoel van sterk onbehagen.¹¹ Tegelijkertijd voelen veel meer Nederlandse burgers zich in de middenklasse onzeker: over hun toekomst, hun baan, hun pensioen of hun inkomen. De kosmopolitische bovenkant van de samenleving is optimistisch en heeft veel kansen, blijkt uit de rapporten van het SCP. Maar de ‘veenbrand’ die daaronder woedt, tast volgens SCP-directeur Kim Putters het vertrouwen in de toekomst aan.¹² “Alles bij elkaar opgeteld gaat het volgens Putters om zo’n 40 procent van de Nederlandse maatschappij die zich onder druk voelt staan. Het is een dubbeltje op zijn kant. Er hangen in Nederland veel gele hesjes aan de kapstok. Het midden wordt uit elkaar getrokken. De Nederlandse samenleving die altijd op het midden gebouwd is, krijgt nu te maken met polariserende krachten.”¹³

Ook de WRR ziet dat middelbaar en lager opgeleiden qua beroepshoogte sterker op elkaar zijn gaan lijken, terwijl de afstand tot hoger opgeleiden groter wordt.¹⁴ Het middensegment blijft wat betreft inkomen in het midden – mede door het stelsel van belastingen en sociale zekerheid (hoge wig). Wel moeten middengroepen steeds meer inspanningen verrichten om hun levensstandaard te behouden. Zij moeten – om fietstermen te gebruiken – hard blijven trappen om niet om te vallen of achterop te raken. De toegenomen onzekerheid bij middengroepen betekent een breuk met het traditionele toekomstperspectief van het middensegment uit de naoorlogse periode: de diepgewortelde overtuiging dat men er zelf altijd op vooruit zal gaan, en dat vooral ook de kinderen het steeds beter zullen krijgen.

Ook breder dan enquêtes over maatschappelijk ongenoegen of pessimisme kan het gevoel van onbehagen zich uiten op de verkiezingsmarkt. We zien al langer dat de middenpartijen (zeker als deze regeren) in de verdrukking komen. Nederland liep hier in begin van deze eeuw voorop met de Fortuyn-revolte. Met de opkomst van nieuwe partijen dreigt het risico van verdere versplintering en polarisatie zonder concrete oplossingen voor mensen.

Een belangrijke ontwikkeling trend in dit verband is de beweging van de vakbonden. De vakbeweging kent een vergrijzende achterban, afnemende ledenaantallen en richt zich ook meer op acties. Hiermee kan onze traditie als polder, of het Rijnlandse model, onder druk komen te staan. Zijn de bestaande structuren (bij ons politieke partijen en de polder) in staat om zich te revancheren?

Specifieke Nederlandse factoren

Wereldwijde megatrends hebben overal hun effect, ook in Nederland. Er zijn echter wel enkele specifieke Nederlandse eigenaardigheden te benoemen, naast de al genoemde polder, die sterk onder druk staat:

- Ten eerste zien we dat de **trendmatige groei van onze economie** op een relatief laag niveau ligt. Dat komt niet alleen door de vergrijzing (die ook in andere landen speelt). De uitdaging

¹⁰ Eefje Steenvoorden, 2016, *Societal pessimism*, proefschrift.

¹¹ SCP, 2018, *Burgerperspectieven*.

¹² Kim Putters, 2019, *Veenbrand. Smeulende kwesties in de welvarende samenleving*.

¹³ Kim Putters in NRC Handelsblad, 21 februari 2019.

¹⁴ WRR, 2017, *De val van de middenklasse*.

is om als Nederland ook in de toekomst succesvol te blijven om nieuw ondernemerschap op nieuwe technologie te organiseren. Dat is immers weer de basis voor nieuwe economische groei en daarmee voor meer welvaart voor iedereen.

- Ten tweede valt in termen van **werkzekerheid** voor mensen op dat in Nederland het aandeel flexibele arbeid sterker is gestegen dan in andere Europese landen. Zowel het aandeel flexibele dienstverbanden als het aandeel zzp'ers ligt hoger dan in het buitenland. Tegelijkertijd is de andere kant van de medaille dat “de baan voor het leven nog springlevend is” (prof. Paul de Beer) en groeit de arbeidsmobiliteit nauwelijks. De groei van flexibele arbeid concentreert zich daarnaast vooral bij jongeren (veelal scholieren en studenten met een bijbaan) en specifieke sectoren en beroepen. Economische instituten noemen verder de Nederlandse arbeidsmarktinstuties als belangrijkste oorzaak (rigide ontslagrecht, hoge werkgeverslasten en –verplichtingen versus zzp-schap zonder verplichtingen en met fiscale faciliteit).¹⁵ Kortom deze veranderingen zijn geen natuurverschijnsel maar ook het gevolg van beleid.¹⁶ Mensen maken zich verder – net als in andere landen - zorgen over de toekomst: het perspectief op werkzekerheid staat onder druk door technologische veranderingen, een relatief slechtere arbeidsmarktpositie van ouderen en de recente ervaringen tijdens de financiële crisis.
- Ten derde zijn, meer dan in andere landen, de collectieve lasten in Nederland verhoogd. Die waren al relatief hoog, maar de **collectieve lastendruk** ligt nu ongeveer 4% bbp hoger dan vóór de financiële crisis het geval was. Dat zien we terug in de netto-inkomens van burgers. Volgens het CPB is de economie (per inwoner) sinds 2002 met 15 procent gegroeid, en het besteedbaar inkomen (per inwoner) met slechts 2 procent.¹⁷ Dat is een bron voor maatschappelijk ongenoegen. Voor sommige groepen is de (statische) koopkracht nog altijd lager dan in 2008 het geval was: dat geldt voor alleenverdieners en gepensioneerden met een aanvullend pensioen. Maar ook breder zien we scepsis bij het grote publiek over de beloofde koopkrachtontwikkeling.
- Ten vierde zien we dat ondanks de “deken van de verzorgingsstaat” (die de scherpe kantjes van de megatrends afhalen of verliezers compenseren) er **nieuwe vormen van sociale ongelijkheid** ontstaan. Zo verslechtert de kwaliteit van ons onderwijs relatief (OECD). Op internationale ranglijsten dalen prestaties van leerlingen geleidelijk. De kwaliteitsverschillen tussen scholen zijn groot. Het lukt enerzijds niet goed om ‘toptalenten’ uit te dagen en anderzijds daalt bijvoorbeeld de leesvaardigheid van leerlingen flink. Ook is er in het basis-onderwijs sprake van een relatief hoge segregatie.¹⁸ Kinderen krijgen daarom mogelijk niet de juiste vaardigheden voor de toekomst. De vraag is dus of het onderwijs nog wel de emancipatiemachine is die gelijke kansen voor alle kinderen helpt realiseren. We zien verder persistente gezondheidsverschillen: lager opgeleiden gaan circa 6 à 7 jaar eerder dood dan hoger opgeleiden.¹⁹ Ten slotte is de verzorgingsstaat of overheid op cruciale onderdelen zó ingewikkeld gemaakt (zie ons belasting- en toeslagensysteem) dat bijv. laaggeletterden of digibeten de weg logischerwijs kwijtraken of nog verder op achterstand komen met oplopende schulden en boetes etc.

¹⁵ Zie CPB, 2016, *Flexibilisering op de arbeidsmarkt*; Europese Commissie, 2019, *Country Report The Netherlands 2019*; IMF, 2018, *Netherlands. Staff report for the 2018 Article IV Consultation*; OECD, 2018, *Economic Survey of the Netherlands*.

¹⁶ CPB, 2019, *Policy brief Centraal Economisch Plan 2019*.

¹⁷ CPB, 2018, *MEV 2019*.

¹⁸ Onderwijsinspectie, 2018, *Staat van het onderwijs*.

¹⁹ <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/06/kloof-in-levensverwachting-tussen-hoog-en-laagopgeleiden-blijft-even-groot>

- Ten vijfde hebben we weliswaar één van de beste **pensioenstelsels** ter wereld, maar is het huidige pensioenstelsel onvoldoende toekomstbestendig. Dat veel van de huidige pensioenen al jarenlang niet geïndexeerd zijn (en nieuwe kortingen dreigen) is fnuikend voor het vertrouwen in het pensioenstelsel, maar ook een bron voor maatschappelijk ongenoegen. Net als dat jongeren vrezen niet meer in aanmerking te komen voor een goed pensioen. Tegelijk constateren we dat ondanks de flink gestegen levensverwachting de pensioenuitkering niet in gevaar is gebracht.

Betrokkenheid van het bedrijfsleven

Ook in Nederland bestaat een groeiende behoefte aan topondernemers en ondernemingen die zich uitspreken over kwesties die raken aan hun bedrijf (bijvoorbeeld ook over het verschil in loon tussen de top van een bedrijf en de gemiddelde werknemer). In Nederland wordt deze discussie versterkt door onder meer een aantal beeldbepalende incidenten, zoals de zaak rond de dividendbelasting ('grootbedrijf regelt het wel voor zichzelf'), het klimaatdebat ('de burger zit niet aan tafel en betaalt de rekening') en diverse zaken bij financiële instellingen, waarbij relatief weinig ceo's of topmensen zich publiekelijk uitspreken en uitleg geven waarom maatregelen goed zijn of juist slecht. Zeker in de Tweede Kamer bij veel fracties is men momenteel niet positief over 'het bedrijfsleven'.

Ook bij plaatselijk gebonden ondernemerschap is een andere belevingswereld dan die bij grote corporates, terwijl in ons kleine dichtbevolkte land historisch altijd veel waarde wordt gehecht aan een gelijkwaardige behandeling. Omgekeerd zijn multinationals van Nederlandse origine veel meer internationaal en kosmopolitisch dan zij tientallen jaren geleden waren. Dat botst soms met de discussies die in Nederland gevoerd worden, zeker als een deel van de werknemers ook uit het buitenland komt en weinig of tijdelijke binding heeft met onze samenleving. Het motto voor deze bedrijven kan zijn "think global, act and show local" (en laat dat vooral zien in de wijken en buurten met medewerkers als belangrijkste ambassadeurs).

Ook al is dit alles een gevolg van veelal specifieke zaken het geeft onherroepelijk voeding aan ander overheidsbeleid. Zie de wending die het kabinet onlangs heeft genomen in het klimaatdebat door bedrijven zwaarder te belasten en een nationale CO₂-heffing voor de Nederlandse industrie in te voeren zonder Europa. Zie het beleid gericht op de banken wat hun concurrentiepositie linksom of rechtsom schaadt waardoor de samenleving per saldo slechter af is. Gelukkig zien we ook dat er nog altijd een hoog vertrouwen in ondernemers en ondernemingen is als oplosser van problemen.²⁰ Toch kan dit vertrouwen verder onder druk komen als gevolg van voorgaande ontwikkelingen. De samenleving verandert, er wordt meer geëist, juist óók van bedrijven. Men wil vaker en betere toelichtingen over waarom zaken gebeuren en welke positie het bedrijf inneemt.

Nederland als succesvolle "WE"-society

Zie het aanstaande boek van James Breiding: 'Too Small To Fail'. Dat handelt over het opmerkelijke succes van landen met een kleine bevolkingsomvang (minder dan 20 miljoen inwoners) in het realiseren van welvaart, concurrentiekracht en geluk van zijn inwoners. Deze kleine landen zijn in de hedendaagse wereldeconomie toplanden; zij presteren beter dan vele grotere landen. Nederland is tot dusverre nog één van die landen. Breiding geeft hiervoor als verklaring -om kort te gaan- dat kleinere landen "WE"-society's zijn en geen "ME"-society's.

²⁰ SCP, 2018, *Burgerperspectieven*.

Men heeft - zoals Breiding het aanduidt- een sterkere 'identity of common interests' waardoor men samen sterk staat in de veranderende wereld. De analyse van Breiding bouwt daarmee voort op eerdere analyses van Peter Katzenstein (die als eerste de relatie legde tussen economische flexibiliteit en corporatisme) en socioloog Esping-Andersen.²¹

In Nederland heeft ons succes als WE-samenleving niet alleen betrekking op de inwoners, maar ook op ecosysteem van ons bedrijfsleven. De kracht van het Nederlands bedrijfsleven zit namelijk in het feit dat grootbedrijf en mkb erg nauw samenwerken en van elkaars bestaan afhankelijk zijn. Zo blijkt uit onderzoek dat 17 van de grootste R&D-bedrijven in 2018 voor ruim een half miljard euro aan R&D-samenwerking hebben gedaan met het brede mkb en innovatieve start-ups.²² Dit gebeurt onder andere in regionale hotspots zoals Brainport (met ASML en Philips als belangrijke trekkers) en Chemelot (met DSM als belangrijke aanjager). Rondom grote, vaak internationaal opererende ondernemingen is een enorm netwerk aan toeleveranciers en andere dienstverlening ontstaan. Er is veel bedrijvigheid en werkgelegenheid in het mkb dankzij het grootbedrijf en andersom. Het Nederlandse grootbedrijf kan niet functioneren zonder de dynamiek van een sterk mkb en nieuwe hightech start-ups en scale-ups. In het geval van de farmacie is bijvoorbeeld de kracht van ons mkb (en de intensieve samenwerking met de wetenschap) de reden voor internationale bedrijven om zich te vestigen rond het life sciences cluster in de regio Leiden/Amsterdam.

Dat Nederland als een "WE"-society kan worden gedeut, is geen natuurgegeven: juist door de toegenomen heterogeniteit, de afname van de behoefte aan solidariteit en het migratievraagstuk kan Nederland daarvan afdrijven. Ook de versplinterde verkiezingsmarkt (met vele compromissen om het land bestuurbaar te houden) kan onze "WE"-society onder druk zetten. Dat alles vraagt omgekeerd om een actievere rol van het bedrijfsleven. Dat is ook het welbegrepen eigenbelang van het bedrijfsleven: een goed functionerende samenleving met voldoende vertrouwen is immers een belangrijke voorwaarde voor economisch succes en continuering van bedrijvigheid en banen.

4. Wat te doen: aanzet voor een mogelijk vervolg (discussie)

Concluderend zien we overal in de wereld dat de megatrends (globalisering, technologie en migratie) leiden tot ontwrichtende, disruptieve of herverdelende effecten die weer de drivers zijn van spanningen in de samenleving. Daarnaast zien we ook overal de directe en indirecte gevolgen of naweeën van de financiële crisis. Het goede nieuws lijkt dat Nederland het in menig opzicht beter doet dan andere Westerse landen. Tegelijkertijd is er veel onzekerheid bij een groot deel van de Nederlandse samenleving "en zijn er vele kapstokken waar gele hesjes hangen." Ook zien we op de verkiezingsmarkt dat de middenpartijen in de verdrinking (blijven) zitten en staat de maatschappelijke positie van bedrijven onder druk. Maatschappelijk ongenoegen kent, ook in Nederland, vele achterliggende oorzaken en er zijn enkele specifiek Nederlandse factoren.

²¹ Peter Katzenstein, 1985, *Small states in World Markets* en Gosta Esping-Andersen, 1990, *The three world of welfare capitalism*.

²² https://www.vno-ncw.nl/sites/default/files/rd-barometer_vno-ncw_2018.pdf

Megatrends vallen niet als manna uit de hemel: het bedrijfsleven wordt daarom als medeplichtig gezien van alle disruptieve en ontwrichtende ontwikkelingen. Het bedrijfsleven speelt omgekeerd juist een belangrijke rol om het vertrouwen in de instituties te versterken en te laten zien wat zij kan doen om mensen weer vertrouwen te geven. Doen we dit niet dan zien we ook in Nederland de verbreding naar de flanken, met gemakkelijke oplossingen die geen echte verandering teweegbrengen behalve verlies aan werkgelegenheid en afnemende welvaart. Hiervoor is actieve samenwerking nodig met het kabinet en samen met partners in de ‘de polder’; van vakbonden tot nieuwe bewegingen van NGO’s en platformen. Samen kunnen wij mensen meer vertrouwen en perspectief bieden; *een nieuw sociaal contract van bedrijven met de samenleving*

De grote vraag bij dit alles is natuurlijk: wat eraan te doen, en vooral: wat kunnen wij als bedrijfsleven daaraan bijdragen? Hieronder als aftrap enkele noties en eerste gedachten die verder kunnen worden uitgewerkt voor de korte of lange termijn.

1. Kansen van megatrends: alle Nederlanders een winnaar maken

Belangrijkste opgave om spanningen tegen te gaan is te zorgen dat iedereen profijt trekt uit alle megatrends. Een mooi recent voorbeeld komt uit de Deense “WE”-society: daar hebben het bedrijfsleven, de sociale partners en het kabinet samen een initiatief genomen om alle werkenden goed voor te bereiden op toekomstig werk.²³ Dit is een vervolg op de Deense Danish Disruption Council, die als belangrijkste missie heeft om te zorgen dat Denemarken één van de welvarendste landen van de wereld blijft én iedereen in Denemarken tot een winnaar te maken.

In Nederland kan, bijvoorbeeld, gewerkt worden aan een nationale inclusieve AI-strategie, die nieuwe economische kansen creëert én onze WE-society kan versterken (zie box 1). Met een “groeitagenda” valt de trendmatige groei in Nederland zeker te verhogen van nu 1,5% naar minimaal 2% per jaar. Dat kan door o.a. het beter toepassen van digitale technieken,²⁴ het verhogen van de kwaliteit van onderwijs,²⁵ meer R&D-investeringen,²⁶ beter aansluiten van vaardigheden op de economie,²⁷ en een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen.²⁸ Een hogere trendmatige groei van de economie stelt ons ook beter in staat om verliezers te blijven compenseren, om de klimaattransitie te financieren en om de stijgende zorgkosten door o.m. technologie en vergrijzing te kunnen blijven betalen.

Naast deze nogal traditionele economische invalshoek biedt technologie en vooral digitalisering ook geheel nieuwe kansen om mensen minder afhankelijk te maken (zie de box hieronder).

Box 1: Hoe disruptieve technologie mensen en de samenleving kan versterken

Digitalisering faciliteert zelfmanagement en zelfregie van mensen (bijvoorbeeld in de zorg of onderwijs) en maakt hen dus potentieel minder afhankelijk van bijvoorbeeld bureaucratische instituties van de overheid. Met AI kunnen mensen op maat gesneden persoonlijk advies krijgen. Of kunnen mensen beter voorbereid op een moeilijk gesprek bij de oncoloog te komen, die dan verandert van een almachtige niet-luisterende arts naar een begrijpende coach die je

²³ Danish Government, 2019, *Prepared for the future of work. Follow-up on the Danish Disruption Council.*

²⁴ McKinsey, 2016, *Digital Europe: pushing the frontier, capturing the benefits*

²⁵ CPB, 2011, *Nederlandse onderwijsprestaties in perspectief*

²⁶ IMF, 2018, *Netherlands. Staff report for the 2018 Article IV Consultation*

²⁷ M.A. McGowan, D. Andrews, 2015, *Labour market mismatch and labour productivity: Evidence from PIAAC data.*

²⁸ McKinsey, 2018, *Het potentieel pakken. De waarde van meer gelijkheid tussen mannen en vrouwen.*

helpt om een heel moeilijke beslissing te maken.²⁹ Met AI kan arbeidsmarktdiscriminatie in de werving en selectie op de arbeidsmarkt onmogelijk worden gemaakt en maken Achmed of Aida een gelijkere kans op een mooie baan zodat ook zij erkenning ervaren. De nationale AI-strategie, met goede randvoorwaarden voor de privacy en bescherming van mensen, kan het grote publiek laten zien dat AI mensen kan ondersteunen in plaats van hun baan af te pakken. Met exoskeletten en bio-elektronica kunnen sommige mensen met fysieke beperkingen weer lopen, horen of zien en daarmee meedoen aan de samenleving. Met apps en wearables kunnen mensen op een niet-betuttelende manier worden ondersteund bij een gezonde leefstijl om zo in relatief goede gezondheid oud te worden. Met digitale platforms kunnen kinderen voor hun ouders persoonlijke diensten inkopen. Of worden vraag en aanbod van vrijwilligers of mantelzorgers snel bij elkaar worden gebracht. Kortom, allemaal voorbeelden van disruptieve technologie die de samenhang in onze “WE”-society kan versterken, mensen in hun eigen kracht zet en daarmee een gelijkere machtspositie in de samenleving realiseert.

2. Voor alle mensen perspectief op werkzekerheid en erkenning bieden

Belangrijke opgave blijft het verhogen van werkzekerheid door te zorgen dat iedereen zich een leven lang kan blijven ontwikkelen (inclusief ruimhartiger financiering post-initieel onderwijs), door het scheppen van goede arrangementen van werk naar werk (werkzekerheid). Dat lukt niet binnen de bestaande arbeidsmarktinstuties, en vergt dus een ingrijpende hervorming van deze instuties waar het bedrijfsleven actief aan mee moet werken (inclusief regulering van de platformeconomie). Ten slotte zijn er, ondanks de hoogconjunctuur en de krappe arbeidsmarkt, nog altijd meer dan 1 miljoen mensen die willen gaan werken of die meer uren willen werken: als wij deze mensen nú niet helpen om werken te vinden, wanneer dan wel? Het bedrijfsleven kan deze mensen perspectief bieden via een inclusieve arbeidsmarkt, door werk mogelijk te maken met voldoende uren per week en door werkzekerheid te bieden.

3. Zorgen van mensen over identiteit adresseren / voorbij de ‘mislukte integratie’

Om te voorkomen dat we met de kraan open dweilen, is belangrijk dat onze (EU-) buitengrenzen versterkt worden en dat mensen die hier mogen blijven, actiever gestimuleerd en beter geholpen worden om werk te vinden en de Nederlandse taal en cultuur te leren. Mogelijk dat een geleidelijke hervorming van het migratiebeleid naar Angelsaksisch voorbeeld bijdraagt aan meer maatschappelijk draagvlak, omdat nieuwe Nederlanders dan sneller aan het werk komen en bijdragen aan onze samenleving. De aanspraken op de verzorgingsstaat kunnen mogelijk anders worden ingericht, zodat deze meer recht doen aan zorgen of behoeften (zie bijv. de discussie over voorrang bij sociale huurwoningen voor statushouders). Werkgevers – die profiteren van arbeidsmigratie – kunnen nog meer investeren in ‘eigen’ Nederlanders. Arbeidsmarktdiscriminatie moeten worden tegengegaan, zodat de gestegen onderwijsprestaties van minderheden zich ook daadwerkelijk vertalen in een betere arbeidsmarktpositie en een betere integratie. Voor sommige groepen gaat dit goed (allochtone meiden), maar voor veel specifieke groepen jongeren ook nog helemaal niet.

4. Specifiek Nederlands: voor iedereen perspectief in de portemonnee scheppen

Naast een hogere economische groei (waar alle Nederlanders in mee kunnen delen), moet de Nederlandse overheid aan de bak door een verlaging van de sterk gestegen collectieve lasten. Dat is makkelijk gezegd, want het moet natuurlijk gefinancierd worden. Naast hervormingen van de verzorgingsstaat is ook de vraag of en hoe het bedrijfsleven belastingen wil vormgeven: zie

²⁹ VNO-NCW & MKB-Nederland, 2017, *Vooruit met de zorg: slimmer, beter, menselijker*.

de discussie over grote ondernemingen, de vermogensbelasting en belastingheffing in de digitale wereld. Naast lastenverlichting door de overheid moeten de overheid en het bedrijfsleven samen zorgen voor een realistische klimaattransitie, met overzichtelijke lasten die aansluiten bij wat burgers daar zelf voor over hebben. Tenslotte is er één specifieke aandachtsgroep, namelijk de gepensioneerden. Een pensioenakkoord is hard nodig omdat sommigen hun aanvullend pensioen al jarenlang niet geïndexeerd hebben gezien en er nieuwe kortingen dreigen.

5. Specifiek Nederlands: hoe verder met de polder?

Hier kunnen we twee verschillende routes inslaan. We blijven investeren in de polder en de vakbeweging en daarmee ook in ons Rijnlandse model en de “WE”-society. Een andere route kan zijn om (ook) zélf meer het belang van werkenden (anders) te organiseren of vertegenwoordigen. Zie ook OnderhoudNL die werkenden medezeggenschap in hun bestuur wil geven. Tegelijkertijd kunnen we daar open over zijn richting de huidige vakbeweging; en blijft de deur voor de vakbeweging openstaan vanwege het grotere belang van de “WE”-society om een matigende kracht te zijn als polder in de samenleving.

In de box hieronder doen we een aantal suggesties om ‘hands on’ het belang van werkenden te faciliteren vanuit een proactieve rol van het bedrijfsleven, zowel landelijk als regionaal en lokaal.

Box 2: Voorbeelden van mogelijke ‘hands on’-programma’s

- De disruptie op de arbeidsmarkt wordt nog veel groter dan we nu denken. Daarom *werkzekerheid bieden* in aanvulling op de gevraagde flexibiliteit. Doel is alle werkenden ‘fit for the job’ te maken en houden. Ook in opleidingen kunnen werkenden beter voorbereid worden op de disruptieve gevolgen van technologie op de aard en taken van hun werk.
- Stimuleren dat mensen *vitaal de eindstreep* halen. Bijvoorbeeld met het programma “Vitale werkenden in een vitaal bedrijf” (zie afspraak uit Nationaal Preventie-akkoord). Of door met digitaal ondersteund gezondheidsmanagement à la Apple/Amazon werkenden actief te faciliteren bij een gezondere leefstijl (met apps, wearables, tools enzovoorts).
- *Maatschappelijke kansen van AI en digitalisering*: programma’s om maatschappelijk relevante AI-toepassingen (en breder digitalisering) in zorg, onderwijs en scholing te stimuleren die mensen empoweren en in hun kracht zetten.
- Programma’s *Vernieuwend Ondernemerschap* om ons ondernemerschap bij de tijd te houden en de samenwerking tussen corporates, mkb’s en start-ups te bevorderen.
- Programma’s voor een *inclusieve arbeidsmarkt*: programma “Perspectief op werk”, banenprojecten voor statushouders, stimuleren van diversiteit op alle niveaus enzovoorts.

6. Intensiveren dialoog bedrijfsleven met politiek, media en samenleving

Ondernemingen én ondernemers zullen de dialoog met politiek en pers moeten verbeteren om elkaars werelden beter te begrijpen en als hefboom naar de samenleving. Juist in dit tijdperk van sociale media en ‘scorende’ journalisten is investeren in de *persoonlijke relatie* meer dan ooit noodzakelijk. Inzicht geven in de dagelijkse werkelijkheid van ondernemingen, de technologische ontwikkelingen en de dilemma’s die spelen vraagt meer aandacht. Daarbij kunnen met name technici, jongeren en experts een belangrijke rol spelen. Zij worden ook als betrouwbaar gezien. Daarnaast blijft een belangrijke rol weggelegd voor ceo’s, maar het zou ook goed zijn als bijv. DGA’s en familiebedrijven zich vaker uitspreken in het maatschappelijk debat en zichtbaarder worden op de thema’s die bedrijven raken. De bijdragen vanuit ondernemingen en branches aan de samenleving kan explicieter over het voetlicht worden

gebracht, juist ook door werkenden in te zetten als belangrijkste ambassadeurs. Ten slotte kan het bedrijfsleven (naar het voorbeeld van de NVB) met maatschappelijke fora en dialoogbijeenkomsten een beter begrip tussen bedrijfsleven en de samenleving stimuleren.